

JONLANTIRISHLAR LINGVOPOEYIK VOSITA SIFATIDA (SHAVKAT RAHMON SHE'RLARI MISOLIDA)

Yunusova Jamila Boltaboyevna

(PhD) O'zJOKU o'qituvchisi

E-mail: jamila2020yunusova@mail.ru

Tel: +998 97 776-93-47

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada til birliklaridan jonlantirishning lingvopoetik imkoniyatlari haqida so'z boradi.*

***Kalit so'zlar:** jonlantirish, lingvopoetika, individuallik, uzallik, xususiy jonlantishlar, muallif jonlantirishlari, emotsionallik, ekspressivlik.*

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются лингвопоэтические возможности оживления языковых единиц.*

***Ключевые слова:** оживление, лингвопоэтика, индивидуальность, красота, личное оживление, авторское оживление, эмоциональность, выразительность.*

***Annotation.** This article discusses the linguopoetic possibilities of revitalization of language units.*

***Key words:** revitalization, linguopoetics, individuality, beauty, private revitalizations, authorial revitalizations, emotionality, expressiveness.*

KIRISH

Tilning sofligini va badiiy malohatini ta'minlashda badiiy matnlarning o'rni beqiyos. Til – axborot almashuv vositasi bo'lish bilan birga estetik vazifa ham bajaradi. Badiiy matnning lisoniy-estetik mohiyatini belgilashda lingvopoetik yondashuv aniq va ilmiy xulosalarga olib kelishi mumkin. Tilshunos olim N.Mahmudov ta'kidlaganidek, "Badiiy, xususan, she'riy nutqda har bir so'z boshqa har qanday kontekstdagidan salmoqli va nafisroq bo'ladi. She'riyatda so'zning vazifasi ortadi, so'z estetik butunlik sifatidagi asarning uzviy qismiga aylanadi. Shoir o'z o'rnida qo'llagan, she'rda munosib joyini topa olgan so'zgina estetik imkoniyatini to'laligicha namoyon etmog'i mumkin. O'rinsiz qo'llangan birgina so'z, hatto birgina qo'shimcha yoki tovush ham asarni chippakka chiqarishi tayin" [1, 4-8]. Darhaqiqat, bugungi kunda o'zbek lingvopoetikasi oldida turgan asosiy vazifalardan biri sifatida badiiy matnda so'zning badiiy yukini, estetik vazifasini aniqlash, so'zning estetik butunlik sifatidagi asarning uzviy qismiga aylanish mexanizmlarini tadqiq qilish orqali tilimizning serqirra va behisob imkoniyat manbasi ekanligini ko'rsatishdir.

Shavkat Rahmon so'zlarning botiniy-pinhoniy ma'nolariga alohida e'tibor qaratgan. Nozik holatlarni yorqin tasvirlashda jonlantirishdan keng va samarali

foydalana olgan. Jonlantirish tasviriy vositalarning ko‘p qo‘llanuvchi, qadimiy turi bo‘lib, og‘zaki nutqda ham, badiiy nutqda ham muhim o‘rin tutadi. U tasvirning yorqin, jonli, obrazli chiqishini ta‘minlovchi asosiy omildir. Mumtoz adabiyotimizda “tashxis” (jonlantirish) va “intoq” (so‘zlatish, gapirtirish) nomi bilan yuritilib, bu tasviriy san‘atning go‘zal namunalari ko‘pgina adabiy merosimiz qatorida o‘ziga xos o‘rnini topgan.

Ma‘lumki, jonlantirish metaforaning maxsus turi bo‘lib, “unda kishilarning harakatlari, his-tuyg‘ulari, so‘zlash va fikrlashlari jonsiz predmetlarga ko‘chiriladi. Boshqacha aytganda, jonsiz predmetlarni insonlar kabi harakat qiladigan, fikrlaydigan, so‘zlaydigan qilib tasvirlash jonlantirishdir”¹.

Jonlantirish ham adabiyotshunoslikning, ham tilshunoslikning muhim o‘rganish obyektidir. “Unga leksik vositalarning valentlik xususiyati ishora qilib turadi. Ma‘lumki, sintagmatik munosabatga kirishayotgan leksemalarning til sathida o‘zaro birikuvchanlik (valentlik) xususiyati bo‘lmaydi. Jonlantirish hodisasi ro‘yobga chiqayotgan sintaktik birliklarning birida jonlilik, ikkinchisida jonsizlik semasi mavjud bo‘lib, bu semalar aslida ushbu birliklarning sintagmatik munosabati uchun mone‘lik qiladi”². Badiiy nutqda bunday zid semali birliklarning sintagmatik munosabatga kirishuvi obrazlilikni, ifodalilikni vujudga keltiradi.

Shavkat Rahmon she‘rlarida uning o‘ziga xos jonlantirishlari juda ham ko‘p. Ulardan, asosan, tabiat va manzara tasvirining real obrazini yaratishda, lirik qahramon kechinmalarini, ta‘sirilanishlarini aks ettirishda foydalangan.

Shavkat Rahmon she‘rlarida jonlantirilgan narsa-hodisalar bilan lirik qahramon kayfiyati o‘rtasidagi mushtaraklikni nozik mahorat bilan ko‘rsata oladi. Insonga xos xatti-harakatlar tabiat hodisalariga ko‘chirilishi tasviridagi lirizmni bo‘rttirishga, tasviriylikni kuchaytirishga yordam beradi. Masalan:

*Yechar moviy ko‘ylagini qiz,
nafasi-la mast qilar yozni,
qumko‘ynagin kiyar-u holsiz,
sochturmagin sohilga yozdi.
Tikilmasa quyosh munchalar –
may misoli ko‘pirar qoni (“Dengiz”)*

Keltirilgan parchada shoir dengizni go‘zal qiz timsolida tasvirilaydi va unga xos xatti-harakatlarni dengizga ko‘chirish orqali jonlantirish hosil qilgan. Dengiz suvlarining ko‘tarilib qaytishi – qizning kiyim yechishga, suvlarning sohilga urilib rangining o‘zgarishi – uning *qumko‘ynak kiyishiga*, dengiz sohilidagi suvning

¹ Шомаксудов А., Расулов И. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 245.

² Муҳаммаджонова Г. О‘sha manba. – В. 81.

qaytishidan hosil bo'lgan qumdagi tasvirlarni *sochturmagiga* o'xshatadi. Kunning issig'ida quyosh nurlaridan suvning rangi yanada shaffof tovlanishi holati "Tikilmasa quyosh munchalar – may misoli ko'pirar qoni" misralarida aks topgan. Bu o'rinda shoir badiiy tasvir ehtiyojidan kelib chiqqan holda *qumko'ynak* okkazional so'zini yasaydi. Bu yasalma holatni obrazli ifodalab, tasvir tiniqligini ta'minlagan. Qo'llangan metafora va jonlantirish kitobxon tasavvurida ham dengiz mavjlarini hosil qilib, bevosita jarayon kuzatuvchisidek zavqlanish imkoniyatini yaratadi.

Ba'zan shoir hayvonlarda kuzatiladigan jarayonlarni tabiatga nisbatan qo'llab, tasvir tiniqligiga erishish bilan birga fasllar almashinuvidagi jarayonni ham munosib baholaydi.

*Erib bitdi poyonsiz qorlar,
yana ko'hna zamin tulladi.
Vodiydagi ulkan o'riklar
bir kechada oppoq gulladi. ("Xamal")*

Parchadagi *tullamoq* fe'li hayvon va parrandalarda "pat, teri yoki yungini tashlab, yangi pat, teri yoki yung chiqarishi"³ni anglatadigan jarayon. She'rdagi bu harakat *zaminga* nisbat berilishi natijasida bu so'zda jonlantirish sodir bo'lgan. Jonlantirishdan ikki maqsad ko'zlangan: a) tasviriylikni kuchaytirish; b) tilimizda kuzdagi tabiat hodisalariga nisbatan xazonrezgi qo'llanadi, ammo bahordagi jarayonlar nomlanmagan (*tullamoq* yangilanishdan oldin sodir bo'ladigan holat). Bu jihatdan shoir munosib so'z orqali tabiatdagi jarayonni nomlaydi.

Shoir she'rlarida ko'pincha jonlantirish metafora ustiga quriladi, ba'zan bunga mubolag'a ham aralastiriladiki, buning natijasida tasvir o'zgacha tus oladi:

*Endi safsar kechalarda oq
mash'alalar tutib, ulug'vor
kengliklarda kezar chiroyli
kunduzlarni axtarib bahor. ("Hamal")*

Parchada *tutib, kezar, axtarib* fe'llari orqali bahor jonlantirilgan. Bahor faslida, daraxtlar gullagan paytda tun ham kun misoli yorug' bo'lishi mubolag'a va jonlantirish orqali "*kengliklarda kezar chiroyli kunduzlarni axtarib bahor*" tarzida behad go'zal va ishonchli tasvirlangan.

Shavkat Rahmon she'rlarida badiiy obraz yaratishda shaxsga xos xususiyatlar tabiat hodisalariga, hayvon-u nabodotlarga ko'chirilib shaxslantirish usulida tasvir yaratilgan. Shoir tabiat hodisalarini, borliq o'zgarishlarini insonga tanish hissiyotlar

³O'zbek tilining izohli lug'ati. VI jildli. E – K. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 716.

asosida mo‘yqalam bilan chizilgandek tasvirlaydi, bunda asosiy vazifani fe‘l turkumiga oid so‘zlar bajaradi

Yechib oppoq ko‘ylagini vaqt,

Kiydi yashil gulli ko‘ylagin.

Qish fasli tugab bahorning kelishini shoir vaqtni “kiyintirish, bezantirish” fonida tasvirlaydi. Shu ikki misraning muhim jihati, qish va bahorni unga yondosh boshqa leksemalar bilan kitobxon ongida qayta, oson gavdalanira oladi. Bu kabi badiiy mantig‘i pishiq quyma misralar kitobxon xotirasida uzoq saqlanib qoladi, chunki unda so‘z zavqi, hayrati mujassamlashgan.

Shoir she‘rlarida badiiy tasvir maqsadiga muvofiq tarzda tongning turli ko‘rinishlari jonlantiriladi. Jarayonlarga reallik baxsh etish bilan bir qatorda tasvirga erkalik, lirizm berishga ham erishadi. Badiiy nutqda bunday zid semali birliklarning sintagmatik munosabatga kirishuvi obrazlilikni, ifodalilikni vujudga keltiradi.

Tong ochar ko‘zlarin erinib,

sevinchdan yig‘laydi qiyoqlar,

chechaklar jilmayar sevinib,

shamolda cho‘milar giyohlar. (“Tong ochar ko‘zlarin erinib”)

Ijodkor jonlantirish uchun bir-biridan chiroyli mantiqiy asoslarni topa olgan. Keltirilgan misolda tongning asta-sekin otib kelishi “erinib” so‘zi bilan aloqalantirilsa, qiyoqlarning “yig‘lashi”ga tonggi shudringlar bilan “yig‘lash”ni idrokda uyg‘unlashtiruvchi *tomchi* semasi asos bo‘ladi. Chechaklarning “jilmayishi” tong yorug‘ida g‘unchalarning ochilishi bilan aloqalantirilsa, shamolda giyohlarning cho‘milishida ham shudringlar (suv) bilan assotsiativ bog‘lanish hosil qilinadiki, bu kitobxon ongida poetik manzara hosil qilib, uning sezimlariga ta‘sir qiladi. Ayni jarayonda tilning estetik vazifasi yorqin namoyon bo‘ladi.

Shoir bahorni tasvirlar ekan, tasvir tiniqligini ta‘minlash, uning xushbo‘y hidlari-yu, ranglari bilan ifodalashda jonlantirish salmoqli poetik vazifa bajaradi.

Bog‘larda oq alanga gurlar,

telba qilar shamollar isi,

gilos gulin kiygan ko‘chada

oqib borar qizlar kulgisi. (“Yechib oppoq...”)

Tunni tasvirlashda shoir o‘xshatishdan foydalanib o‘simliklar va insonga xos xatti-harakatlarni tunga nisbatan faollashtiradi. Bu yo‘l bilan tuning real tasvirini obrazli-ekspressiv ifodalaydi.

Tun gurkirab o‘sgan yobonda

o‘sganiday bir tup gulxayri.

Boshlanadi singan suvlarda

yalangoyoq oylarning sayri.

Ayniqsa, *singan* suvlarda *yalangoyoq oylarning sayri* tasviriyligni ta'minlash bilan birga ohorliligi, lirizmni nozik torlarda ifodalashi bilan badiiy qimmatga ega.

“Oy gulladi. Osmon toqiga” deb boshlanuvchi she’rda jonlantirishdagi ifodalarning yangiligi bilan e’tiborni tortadi. Misralardagi *oyning gullashi, yulduzlarning qoqilishi, kunduzning to’lg’onib oqishi* kitobxonni befarq qoldirmaydi.

*Oy gulladi. Osmon toqiga
yulduzlarni kimdir qoqadi.
Uzamlarda sokin to’lg’anib
tag’in quyuq kunduz oqadi.* (“Oy gulladi. Osmon toqiga”)

“Sehrgar” she’rida esa insonning ichki kechinmalari tabiat hodisalarini jonlantirish orqali ifodalangan. Lirik qahramon ruhiyatidagi o’rtanishlar jozibador tasvirlangan.

*Sahargacha tabassum bo’lmas,
Shamol kezar zerikib, uflab,
Xayr ey qiz, ey sehrgar qiz
Yaxshi tushlar ko’rgancha uxla.* (“Sehrgar”)

Shoir insoniy harakatlarni ifodalovchi leksemalarni “atirgul” fitomorfizmiga bog’lash orqali jonlantirish usulini qo’llaydi. Atirgul obrazida sevgi iztirobida qiynalgan qizning ruhiy holatini lisoniy voqealantiradi.

*Devor-la o’ralgan hovli ichida,
ariqcha labiga egilgan ko’yi,
atirgul o’rtanar kimning ishqida,
epkindan qaltirar,
to’zg’igan o’yi.* (“Birovning guli”)

Narsalarga inson xususiyatining berilishi mumtoz adabiyotimizda “tashxis” deb yuritilgan bo’lsa, ularning odam singari so’zlashi “intoq” deyilgan. “Predmet yoki hodisa jonlantirilar ekan, unga befarq qaramaydi, balki tilidagi abstraktsiyadan foydalangan holda shu predmetning alohida ta’kidlash yoki bo’rttirib ko’rsatish lozim deb hisoblangan tomonini ochishga harakat qiladi⁴.” Shoir she’rlarida intoq “nutqlantirish” undov so’zlar bilan birga ifodalangan bo’lib, bahor faslining go’zalligi va qisqaligi poetik ifoda topgan.

*Xayr, Bahor! Alvado, bahor!
Ushalmasdan qoldi armonim.
Biroq kutgil dedi-yu, bahor,*

⁴ Кўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 105.

Lablarimga bosdi barmog'in. (“Vidolashuv”)

She'ning uchinchi misrasi intoq bilan yuzaga kelgan va nihoyat to'rtinchi misradagi *lablarimga bosdi barmog'in* jumlasida matn integratsiyasida muhim poetik vazifa bajarib, ekspressivlikni oshirgan.

Shavkat Rahmon she'rlarida jonlantirishning yana bir o'ziga xos ko'rinishini uchratamiz:

*Tog'lar tiniq qorini berar,
yashil vodiya yoniq gullarin,
kechalarning bag'rini yoqdim,
mazaxladim sassiq ko'llarni.* (“Daryo”)

Bermoq, yoqmoq, mazaxlamoq fe'llari orqali daryo jonlantirilib, obrazli tasviri yaratilgan bo'lsa, tog'larning tiniq qori berayotgan suv vodiylarni yashnatib-gullatgani kabi lirik qahramonning tiniq orzulari biqiq muhitni masxara qilmoqda. Tiniq qor suvi sassiq ko'llarga zidlantirilib, ramziy ma'no anglatmoqda.

XULOSA

Xullas, jonlantirish tufayli shoir uchun tabiatni tasvirlashning keng imkoniyatlari paydo bo'ladi. Tabiat va undagi jami mavjudotlarni insonlar harakati bilan uyg'un holda tasvirlashga intilish ijodkorning betakror poetik ifodalarni yuzaga keltirishiga turtki bo'lgan. Shoir she'rlarining badiiy jozibasi va mantiqiy qudratini namoyish etgan bu kabi betakror tasvirlar o'quvchining ruhiyati, his-tuyg'ulariga ta'sir etishda obrazli, estetik mohiyat kasb etadi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981. – 43 б.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. VI jildli. E – K. – Тошкент: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 716.
3. Ёўлдошев М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида). Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент: ТАИ. 2000. – Б. 132.
4. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 105.
5. Муҳаммадҷонова Г. О'sha manba. – В. 81 Муҳаммадҷонова Г. 80-йиллар охири 90-йиллар бошлари ўзбек шеърятининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Андижон, 2003. – Б. 136.
6. Якуббекова М, Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2005. – 256 б.
7. Шомақсудов А., Расулов И. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 245.